

A FRANCIA KONZERVATÍV KÖZVÉLEMÉNY ÉS A KETTŐS SZÖVETSÉG

Az európai ún. hosszú 19. század évtizedei közül méltán emelkedett ki katonai-diplomáciai sokrétűségével a nyolcadik, amely a porosz–francia háborúval vette kezdetét, s az ennek nyomán kialakult állapot Európa további sorsára meghatározó hatással volt. Ez a több mint tíz év a szövetségi rendszerek ki- és átalakulásával, a nagy- és középhatalmak diplomáciai ténykedésével volt kapcsolatos. Vajon tényleg igaz az, hogy az 1870–71-ben kialakult nemzetközi erőviszonyok állóképessége tette lehetővé Európa békéjének többé-kevésbé csaknem ötven évig tartó létezését? Ha így is lenne, a béke a nemzetközi politikában nem jelentett, de nem is jelenthetett teljes nyugalmat, még inkább egyetértést. Ez teljességgel vonatkozik a fent említett évtizedre is. Ekkor a német–francia ellentétek állandó megléte, időnkénti erősödése, továbbá a balkáni („keleti”) kérdés, valamint a gyarmatokért folyó kíméletlen versengés volt az a három fő terület, ahol a nagyhatalmi érdekek a legerőteljesebben ütköztek.¹

A 19. század nyolcadik évtizede tehát a francia–porosz háborúval vette kezdetét. Közel járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, ebben az időszakban a diplomáciai-katonai összeütközés Otto von Bismarck kezében fókuszálódik. Ő az, aki nem volt érzékeny a változások szelére, konzervatív magatartása teljes ellentéte szavainak: „Soha nem éltem elveknél... hanem úgy intézkedtem, és azt tettem, amit jónak láttam.”² Az is igaz viszont, amit Michael Howard állít: „Egy ország katonai rendszere nem független társadalmi berendezkedésétől, hanem annak szerves része.”³

Az 1871-re létrejött egységes német császárság megalakulásával a nagyhatalmak létszáma nem nőtt, csak valamelyes névváltozás következett be. Az európai szisztéma egyik fontos íratlan szabálya az lett, hogy megakadályozza bármely európai nemzet tartósan döntő súlyát a kontinensen. „A hegemoniára törekvő hatalommal szemben a koalíciók sora jött létre mindaddig, amíg a vezető szerepre pályázó hatalmat vissza nem szorították, s ezzel az egyensúly ismét helyre nem állt a kontinensen.”⁴ Az európai hatalmi egyensúly elvének játékszabálya volt az is a 19. században, hogy az egyezkedő béketárgyalásokon a kompenzációk elvét érvényesítették, továbbá a legyőzött nagyhatalom újra beléphetett az európai koncertbe. Így volt ez egészen 1918-ig.⁵ Az európai hatalmi egyensúly állapotának több évszázadon keresztül rövid és hosszú távú mozgása létezett, ez utóbbi lehetett egy megújuló kísérlet valamely birodalom létrehozására. Európa története nem más, mint meg-megújuló kísérlet valamilyen egyetemes európai rendszer, birodalom megteremtésére.”⁶

Ha a kettős szövetség előtörténetét vizsgáljuk, feltétlenül szólnunk kell – ha csak vázlatosan is – az 1877–78-as orosz–török háború diplomáciai bonyodalmairól, amelyek a berlini kongresszussal zárultak le 1878. július 13-án, s „bár Oroszország nagyarányú győzelmet aratott a török felett, a fegyverrel elért eredményeinek túlnyomó részét a nagyhatalmak együttes nyomására a tárgyalóasztalnál volt kénytelen feláldozni.”⁷ Bízvást megállapíthatjuk: vízvázlatzó eseménynek minősült Európa történetében, nemcsak azért, mert több mint harminc év forrongás előzte meg, hanem azért is, mert több mint harmincéves béke követte. 1913-ig egyetlen határ se változott jelentősen.

A berlini kongresszuson elnöklő Bismarck egyes szovjet-orosz történészek szerint tudomásul vette az orosz–német viszony megromlását, sőt ez kedvezett annak a

törekvésének, hogy megerősítse az együttműködést Ausztria–Magyarországgal. A magyar történészek közül Diószegi István viszont úgy gondolja: „Bismarck a berlini kongresszuson a becsületes alkusz szerepét játszotta.”⁸ Bismarck célja az volt, hogy Poroszország legyen a legelső hatalom, de azt sohasem kívánta, hogy Poroszország legyen az egyetlen nagyhatalom, továbbá a szövetségeket az európai egyensúly nélkülözhetetlen elemének tartotta. Az 1871 után létrejött hatalmi csoportok átmenetet képeztek a laza alkalmi társulásoktól a zárt politikai blokkig. A felszín még azt mutatta, hogy a birodalmak mozgását pillanatnyi célok határozták meg, s csupán a jószemű, politikában jártas megfigyelő vehette észre, hogy ez a mozgás a gazdaság és a politika függvényében a tömbpolitika felé mutat. „Franciaország, amely három háborúban is részt vett, a többi kirobbanását pedig elősegítette, elvesztette vezető szerepét Németországgal szemben. A metternichi rendszer erkölcsi gátjai átszakadtak. A hatalmi egyensúlypolitikára alkalmazott új szó is jelképezte: a német réalpolitika kifejezés felváltotta a francia *raison d'état*-t, anélkül azonban, hogy a kifejezés jelentése megváltozott volna.”⁹

Oroszország, amely úgy érezte, hogy a berlini kongresszuson nem kapott elegendő támogatást, alaposan megneheztelt Németországra. A három császár szövetsége nem tudta elviselni a keleti válság teherpróbáját. II. Sándor a kongresszus után kijelentette, hogy nem tartja tovább érvényesnek a három császár szövetségét. A Balkán pedig újabb osztrák–magyar–oroszlentéteket hordozott magában. Viszont tény: akkora tekintély, erőkoncentráció, hatalom alakult ki Németországban, hogy a kor diplomatái joggal mondhatták, most minden út Berlinbe vezet.¹⁰

I. Vilmos azonban nem akart szövetséget kötni a cár ellen, bár Bismarck igyekezett elhithetni vele, hogy Oroszország ellenséges magatartást tanúsít Németországgal szemben. Ezért kihasználta II. Sándor 1879. augusztus 15-én írt levelét, amelyben panaszkodott Németország berlini szerződés végrehajtásával kapcsolatos magatartására.¹¹ A levéltári anyag egyes részleteire számos történész hivatkozik,¹² azonban véleményem szerint önmagában nem elemezhető, s nem véletlen az a tény sem, hogy a bonni Külügyi Levéltárban összefűzték másik két dokumentummal, nevezetesen I. Vilmos császár II. Sándorhoz írt 1879. november 4-ei levelével,¹³ valamint az orosz uralkodó nagybátyjának címzett november 14-ei írásos válaszával.¹⁴

A három levél a kettős szövetség történetének három lényeges dokumentuma, amelyek vizsgálatától nem tekinthetünk el, mint ahogy a konzervatív francia közvélemény feltárása sem lényegtelen epizód, pontosan a három írás ismeretében. Azért hangsúlyozzuk ezt a tényt, mert bár a 19. század hetvenes éveiben vagyunk, s bár a parlamentarizmus, a párturalom előretört, az uralkodók véleményére még mindig oda kellett figyelni a bel- és külpolitikában egyaránt. Egyes történészek szerint II. Sándor 1879. augusztus 15-ei levele óvatlanságból született, s a németek ellenséges gazdasági tevékenységére alapozódott. A levél szemrehányó, fenyegető hangja segítette Bismarck Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos szövetségi tervét. A szövetség szükségessége véleményük szerint több lehetőséget is kínált: 1) esetleg a szerződés után sikerül kiengesztelni Oroszországot, és a három császár szövetségét helyreállítják, 2) ha nem sikerül, akkor a Nagy-Britanniához való közeledést favorizálnák.¹⁵

Ami természetesen közös a két uralkodó írásbeli érintkezésénél: egyfelől a rokoni hangvétel, másfelől a diplomáciai-katonai szövetség kapcsán a szuverén állásfoglalás. Az előbbire jó példa az I. Vilmos aranylakodalmával összefüggő beszámoló, amely eseményről II. Sándor kimentí magát, vagy a porosz katonai parádéről leírt gondolat, s ez a szál folytatódik Reutern orosz katonai attasé halálával, aki mindkét

uralkodó bizalmát bírta. II. Sándor ígéretet tett nagybátyjának: neki is tetsző utódot fog kinevezni Berlinbe.¹⁶

A cár rátér az orosz külpolitikát érintő igen kényes kérdésre, nevezetesen a konstantinápolyi német diplomaták oroszellenes magatartására. Majd a levél így folytatódik: „Most fejeztünk be egy dicsőséges háborút, ami nem volt hódító, hanem kizárólagosan a törökországi keresztények sorsának javítását szolgálta.”¹⁷ A cár szerint a sok vérrel kivívott katonai győzelem a berlini megállapodásba torkollott. „Bár nem arról van szó, hogy nem kell a berlini kongresszus passzusait végrehajtani, de tudatosá kell tennünk: a végrehajtásnál a lelkiismeretnek is jelen kell lennie.”¹⁸ Az orosz uralkodó ezután felvázolja a nemzetközi viszonyokban kialakult helyzetet. Szerinte Oroszország politikájával a franciák és az olaszok egyetértének, míg a németek parancsot kaptak, hogy az osztrákok álláspontját támogassák minden olyan kérdésben, amely Németországot nem érinti.¹⁹ „Bocsásson meg, kedves nagybátyám, őszinteségemért, amit a tényekre alapoztam, de úgy hiszem, feladatom felhívni a figyelmét azokra a szomorú következményekre, amelyek valósággá válhatnak a mi jószomszédi kapcsolatunkban.”²⁰ A cár utal arra is, hogy a két ország sajtója már elkezdte a háborút, s azok csatlakoztak ehhez, akik nem tudták megemésztetni a három császár szövetségét. Az orosz uralkodó egyetért Németországnak Ausztriához fűződő jó viszonyának fenntartásával, de nem érti, miért kell feláldozni az Oroszországgal kialakított jó kapcsolatot. Megjegyzi azt is, hogy személyes vita, Gorcsakov és Bismarck polémiája nem döntheti el a két birodalom további viszonyát, hiszen 1870-ben mindkét hatalom szívességet tett egymásnak, amelyet nem lehet elfelejteni.²¹ „Nem engedtem volna meg magamnak, hogy ezekre emlékeztessem, de a körülmények nagyon súlyossá váltak ahhoz, hogy elrejtsem Ön előtt félelmeimet, amelyek foglalkoztatnak, és amelyek következményei katasztrofálissá válhatnak mindkét ország számára.”²²

II. Sándor levelére I. Vilmos Bismarck és Andrássy gasteini, valamint bécsi tárgyalásai után válaszolt, s leveléhez mellékelte a megbeszélésekről készült összefoglaló feljegyzést is. Bismarck jó időben felhívta a császár figyelmét, milyen legyen a levél hangneme, egyértelműen a barátságos stílus mellett érvelve, mert különben a kancellár szerint orosz–török háborúval találják szemben magukat. Bismarck a figyelmeltetést az orosz katonai mozgósításra való utalással is alátámasztotta, ez azért is lényeges, mert I. Vilmos főként katonai kategóriákban gondolkodott. A kancellár hivatkozott még a bizonytalan oroszországi belső állapotokra és a németellenes hangulatra is. A német császár Andrássy gasteini útját az osztrák–magyar külügyminiszter lemondásával kapcsolatos magyarázattal indokolta. A két államférfi párbeszédet folytatott továbbá az Ausztria és Németország közötti kapcsolatokról. Egyetértettek abban is, hogy Poroszország kerül az egyesült Németország élére. A német szövetség felbomlott, Ausztria pedig nem avatkozik bele az új Németország építésébe. Andrássy szerint a haladást és a békét a német császárság súlyosan veszélyeztetheti, hiszen a bizalom nem öröklési ügy. A megoldás az lehet, ha Ausztria és Németország szövetségre lép a konföderáció helyett.²³

I. Vilmos a továbbiakban kifejti: továbbra is a három császár szövetségét kell erősíteni, amely „1870 után oly jelentős szolgálatot tett Európának”.²⁴ A német császár is utal a sajtóra, amely az alekszandrovói találkozó után lecsendesedni látszott, bár egy moszkvai lapban mégis találkozni lehetett nyílt pánszláv háborúról beszélő cikkel, a főkörmányzó pedig betilthatta volna a lapot. Majd a német uralkodó így folytatja: „Félek a nihilista párttól, amely egyetértésben a pánszlávizmussal ellenséges hangnemben nyilatkozik a szomszédos országokról... Ha ezek a békétlen törekvések elve-

zetnek a kormány politikai kapcsolatainak a veszélyeztetéséig, vagy annak korlátozásáig, akkor a szomszédos országok az ellenállásban szolidárisak lesznek.”²⁵

I. Vilmos 1879. november 4-ei levelének végén meglepetésének adott kifejezést amiatt, hogy II. Sándor egyik beszédében hadseregének meglepő növelését hangoztatja annak ellenére, hogy Oroszország egy dicsőséges háború után van, s a békét hivatott biztosítani. „Az Ön békés akaratának határozott megnyilvánulása lecsillapíthatná a nyugtalanságot, és jó útra vezetné a reményeket...”²⁶ Ezen véleményét I. Vilmos összhangba hozta Andrásy Gyula osztrák–magyar külügyminiszter lemondásával. II. Sándor cár 1879. augusztus 15-ei ominózus levele kapóra jöhetett Bismarcknak, mert ennek sértődött hangnemét a kancellár orosz fenyegetésnek tüntette fel az öreg császár előtt. Ezt megelőzően az orosz–német viszonyt nagymértékben rombolta a németek 1879. január 31-én életbe lépő vesztegzárja és a gabonavám bevezetése.

A történeti irodalomból tudott tény: függetlenül attól, hogy szeptember elején Alekszandrovóban látványos kibéküléssel ért véget a két rokon nézeteltérése. Bismarck tárgyalásokat kezdeményezett egy szorosabb szövetség kialakításáról az Osztrák–Magyar Monarchiával az akkor lényegében bukott politikusnak számító Andrásyval, akinek ismert oroszellenessége garancia volt arra nézve, hogy a tárgyalások sikerre vezetnek, legalábbis Oroszországgal szemben. Szeptember 21-én megszüvegezték a megállapodást, melyből Andrásy minden franciaellenes kitélt kirekesztett, és egyértelműen oroszellenes jelleget adott neki. Ilyen formában Bismarckra már „csak” az a feladat várt, hogy elfogadtassa uralkodójával azt. A legvégső eszközt vette be a vasakarátú német kancellár: megnyerve a porosz minisztertanácsot tervének, kollektív lemondással fenyegették meg az agg uralkodót, aki végül engedett, és október 7-én Andrásy és Reuss herceg aláírták a szerződést.

Az élénk diplomáciai mozgás valódi jellegének titokban tartása Franciaország konzervatív közvéleménye előtt teljes egészében nem volt lehetséges. Véleményünk szerint a 19. század második felének közvéleménye²⁷ sajátos elméleti és történeti kategóriájának megismerésében elsődleges forrásként használhatóak az újságok,²⁸ amelyek jól ismert korlátaik ellenére is alkalmasak arra, hogy betekintést engedjenek a társadalom bizonyos rétegeinek gondolkodásmódjába. Az így kirajzolódó kép pontosítható a más forrásokkal való egybevetés során. A történeti irodalomban kialakult az az álláspont, hogy a 19. század második felének közvéleménye, mint a politikai törekvések közege, egyben azok formálójá is. A közvélemény külpolitikai kérdésekkel kapcsolatos reflexiói mintegy önálló „identitást” adnak a jelenségnek.

Amikor az orosz, francia stb. társadalom politikai gondolkodásának vizsgálatát tűztük ki célul a kettős szövetség kapcsán, mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a közvéleményt csak a kimondott vagy leírt értékelő ítéletekből rekonstruálhatjuk, mégpedig oly módon, hogy a vélemények bemutatásakor közöljük a társadalmi hovatartozást is. A különböző nézetekből végül leszűrhetjük az általános tendenciát. Ez esetben a közvélemény fogalmát tehát nem szűkítjük – és nem is szűkíthetjük – le az egybehangzó vélemények fogalmára, hanem értjük rajta a törvények útján születő ítéleteket, melyek általános érdekek kifejezői, de az egyéni eltérések ellenére is közös következtetésekre vezetnek. A politikai közgondolkodást formáló tényezők főként az uralkodó osztály különböző rétegeiből kerültek ki, illetve a hozzájuk módszerüket illetően kapcsolódó, bár időnként ellentétes nézeteket valló demokrata, rojalista, köz-társaságpartí értelmiségből.

„Módszereken” elsősorban az írott szó erejének felhasználását értjük, mely azonban csak az írástudó és a sajtótermékekhez, könyvekhez hozzájutó társadalmi

rétegek gondolkodására hatott. Ezek aránya az orosz társadalomban kisebb, a francia, német társadalomban jóval magasabb volt. Így kézenfekvőnek tűnik, hogy a közvéleményt vizsgáló kutatásnak a középpontjába Oroszországban és Franciaországban is egyrészt a közvetlen hatalommal rendelkező, az államot irányító konzervatív nemesi réteg politikai gondolkodásának vizsgálatát kell állítani, mely hatalma védelmében minden eszközt kész volt felhasználni. Ebben a tevékenységben segítette a hozzá szorosán kapcsolódó, tőle függő hivatalnok- és értelmiségi réteg. Ez utóbbi azonban csak részben volt konzervatív, jelentős hányada a hatalomból részesülni kívánó polgárság oldalára állt, mely szintén több frakciót képezett a köztársasági Franciaország idején, és a másik kiemelt pólust reprezentálta.

Ha a francia birodalom újságírásának helyzetét vizsgáljuk a 19. század hetvenes éveiben, annak helyzete rendkívül bonyolult és ellentmondásos volt, számtalan korlátba ütközött. A 19. század második felének porosz–német, francia újságírása a párt-sajtó jegyében állt. Tehát az orosz lapkiadással szemben a sajtó mögött pártok álltak, így soha azelőtt az újságíró nem törekedett arra, hogy politikailag elkötelezetté váljon. Az is igaz viszont, soha azelőtt nem is voltak politikai csoportok annyira érdekelték abban, hogy egy olyan eszközt vegyenek igénybe, amely lehetővé tenné számukra, hogy gondolataikat gyorsan terjesszék, és ezáltal híveket szerezzenek. Francia- és Németországban a parlamentarizmus kezdetével a politikai tömeg mobilizálódik, a nyílt vélemény mint politikai erő tűnik fel. Az újság volt a 19. század második felében az egyetlen publicisztikai médium, amellyel gyors, intenzív politikát lehetett folytatni.

A 19. századi francia sajtó történetének²⁹ egyik legfontosabb jogi cezurája az 1868. május 11-én életbe léptetett liberális törvény. Ez valójában szentesítette az 1852-es szabályozás felszámolását, s egy olyan elnyomó rendszert vezetett be, melynek lényege a francia sajtó önkényes ellenőrzése, kihágásainak pedig bírósági úton történő szankcionálása. Az új törvény értelmében újságalapításnál a korábbi teljes adminisztrációt megmozgató engedélyezési rendszert felváltotta az egyszerűsített bejelentési szisztéma.

Franciaországban a második császárság idején az aprólékos szabályozás ellenére, mellyel a napóleoni udvar az újságok politikai befolyását kívánta csökkenteni, a sajtó jelentős növekedéséről, az újságírás változatosabbá válásáról beszélhetünk. A német, s különösen az orosz sajtóval ellentétesen az 1860-as évek a sous sajtó megjelenésével hoztak forradalmi változást, aminek következtében Európában először a napilapok az alsóbb társadalmi rétegekhez is eljutottak. Franciaországban a növekedést biztosította továbbá az a technikai fejlődés, amelyen belül a visszacsatolós rendszer, a rotációs gép, sztereotip matricák, farostú papír használata érdemel említést.

A sajtó politikai súlyának növekedését tovább befolyásolta pozitív irányban a vasúthálózat kiépítése, továbbá az 1848-ban bevezetett választójog, mert így egyfelől a legpasszívabb polgár is érdekelt lett a politikai vitában, másrészt az újság hathatós propagandaeszközzé vált. Ráadásul a legjelentősebb lapok szerkesztőségeiben ott találjuk a nagy kereskedelmi vállalatok, bankok irányítóit, bár ez nem feltétlen francia sajtóosság.³⁰ S akkor még nem beszéltünk a reklámról.

Kezdjük a konzervatív, korábban bonapartista, 1848 előtt alapított félhivatalos Le Pays-vel,³¹ amelyet a párizsi német követségen rendszeresen tanulmányoztak, és Berlinbe postáztak. Az újság 1879. szeptember 28-án idézi a Temps-t³² Bismarck³³ bécsi francia követénél³⁴ tett látogatásával kapcsolatban, ahol is a kancellár a következőt mondta: „Sietek megragadni az alkalmat Excellenciás Uram, hogy a leghatározottabban biztosítsam Önt afelől, hogy Németország és Ausztria (sic!) közötti bizalmas

kapcsolatok nem kell, hogy nyugtalanítsák Franciaországot, és nem kell, hogy sértődékenységet ébresszenek benne. Ez a kapcsolat nem csökkentheti és nem ronthatja meg a két ország között fennálló jó viszonyt.”³⁵ A Le Pays ezentúl értékeli a bécsi francia követet is. Az a véleménye, hogy kevésbé ügyes diplomata, mint amilyen kereskedelmi miniszter volt.³⁶ S ezzel kapcsolatban az újság felveti a francia diplomácia tárgyalási színvonalát, amelyet felkészületlennek tart. „Vagy hozzá kell szokjunk: a republikánus diplomácia oly rosszul tárgyal, hogy már ilyen kis dolgoknak is örvendezni kell?”³⁷

A L'Estafette³⁸ már 1879. szeptember 28-ai vezércikkében foglalkozik Bismarck 1879. szeptember 21–24. közötti bécsi látogatásával. Ebben kijelenti: „A köztársaságnak nincs szégyellnivalója sem Ausztria, sem pedig Oroszország előtt.”³⁹ Ugyanakkor érdekes újságírói technikai momentum az a tény, hogy a L'Estafette is a Temps-től kapta Bismarck bécsi tárgyalásáról a távirati hírt. Az újság szkeptikus az európai békét illetően: „Így hát ha lehet hinni a telexnek, amelyet néhány napja kaptunk a különböző hírgyűnökségektől, minden a legnagyobb rendben megy.”⁴⁰ A lap kiemeli: Bismarck kezeskedik Ausztria felől, továbbá Haymerle méltó utódja lesz Andrássynak, legalábbis ami a német–osztrák kapcsolatot illeti. Az újság diplomáciai érdekességnek fogja fel Gorcsakov berlini látogatását a cár és a császár találkozója után két héttel, hiszen ugyanazokat a biztosítékokat hallhatja, amit a bécsi francia követ tudomására hoztak már korábban.⁴¹ A L'Estafette vezércikke kitekint Anglia diplomáciájára is az európai békét illetően, hiszen Salisbury és Waddington Dieppeben találkoztak és az általános leszerelésről beszéltek. A vezércikk írója, Léonce-Détroyat kijelenti: „Igazából jobban szeretek hinni a békében, mint a háborúban.”⁴²

A L'Estafette-et és a Le Soleil-t 1879 szeptemberében azzal vádolták, miszerint vizsályt akartak kelteni Franciaország és Németország között, de Léonce-Détroyat szerint ez nincs így, hiszen „nem vagyunk abban a helyzetben, hogy bármiféle revansot vehetnénk”.⁴³ Az újságíró azt fejtegeti, nem a szerkesztők, hanem a katonatisztek igyekeznek elhitetni Európával, hogy veszélyeztetik a békét. Ezzel összhangban Léonce-Détroyat hivatkozik A. D. kapitány Berlinben kiadott brosúrájára, amely szerint Bismarck a hadsereg fejlesztésére – támadó háborút feltételezve – félelmetes lépéseket tett. Belgium, Hollandia Luxemburg irányában a helyőrségi csapatokat jelentősen megerősítették. Továbbá a német publicisták az Északi-tengert német tengernek nevezték el.⁴⁴ A. D. kapitány okfejtésében amellet érvel, hogy Hollandia és Belgium Németország protektorátusa kell legyen, Luxemburgot pedig csatolják Németországhoz. A lapban megjelent Lemiel tábornok brosúrája „Belgium, Hollandia, Luxemburg Franciaország és Németország előtt” címmel, s vitatkozik D. A. kapitány felvetéseivel, s arra a következtetésre jut: „Németország egy újabb francia–német háborút fog provokálni,”⁴⁵ továbbá Lemiel szerint Poroszország (sic!) nagyhatalmi és agresszív utat követ. Franciaország tevékenysége szükségszerűen védelmi politikára korlátozódik, így nem veszélyezteti Belgiumot, Hollandiát és Luxemburgot, a veszély Németország irányából jön. „A német katonai tanulmányok a semlegesség eltörlését tartalmazzák, s ez magában foglalja a belga nemzetiség [?] megszüntetését is... [a fent felsorolt államok] nem tudják fenntartani a függetlenséget, de egyesülve BIZONYOSAN”⁴⁶ (Lemiel kiemelése). A vezércikk megalkotója arra az álláspontra jut, miszerint az agresszív írások a német lapokban mindaddig nem csitulnak, amíg a német politikában protektori és annexiós tervek léteznek.⁴⁷

A L'Estafette tehát az osztrák–magyar–német kettős szövetségi megállapodást egy teljesen új megközelítésben vizsgálja, nevezetesen Németország nyugati

hatására koncentrálni. Nem zárja ki, de nem is erősíti meg azt a lehetséges variánst, miszerint Németországnak békében kell élni Franciaországgal, bár nem nevezi meg a gasteini megállapodást, de az ott felvetett kérdések újból fontos körülménynek számítanak.

A Gazette de Voss⁴⁸ 1879. szeptember 27-ei vezércikkében megint egy újabb szempontot vet fel, nevezetesen a kettős szövetség gazdasági helyzetével foglalkozik leginkább. Érdekes módon azt állítja, Németország vámtarifa-kedvezményeiből túlnyomórészt Franciaország profitál. E. Liébert, a cikk szerzője idézi a német Tageblattot, miszerint létre kell hozni egy osztrák–balkáni–német vámuniót, továbbá fontos Ausztria és Németország gazdasági fejlődése, mert ez összefügg az általános békével.⁴⁹ Az újság kisebb terjedelemben, de kitér a nagyhatalmak diplomáciai határozataira is. Eszerint a cár szeretné, ha a két herceg, Gorcsakov és Bismarck között tisztázódnának a félreértések. Továbbá a cár kívánságait nem lehet negligálni, az orosz, német újságok pedig egész Európát fenyegetik.⁵⁰

A Gazette de Voss is a Le Temps-ből idézi Bismarck herceg Teisserence de Bort bécsi francia követnél tett látogatását. E szerint Bismarck szívélyesen, sőt ömléngéssel beszélt Franciaországról. Pedig a német kancellár nyolc évvel ezelőtt Thiers-t a személyi titkára előtt gúnyolta ki, s akkor komolyan félre tudta vezetni. Az újság idézi Bismarck ravasz politikai magatartását is, ami nem egyeztethető össze az őszinteséggel. 1871-ben a porosz államférfiak olyan helyzetet teremtettek, amely nem engedi meg a francia és a német nép közötti őszinte közeledést, a frankfurti szerződést pedig felül kellene vizsgálni, aminek a realitása – teszi hozzá – vajmi kevés.⁵¹ Az újság szerint fegyveres békéről van szó, de a franciák nem kívánnak háborút, a problémákat tárgyalásokkal kell megoldani. Bismarckot figyelmezteti a lap: a kés a torkán van. „Az 1871-ben, a porosz államférfiak által okozott óriási hiba kijavítása nem lesz éppen kellemes.”⁵²

A Le Siècle-ben⁵³ 1879. szeptember 27-ei keltezéssel Bismarck ausztriai látogatásáról egy egyoldalú közlemény jelent meg. Az írás szerint a látogatás felkavarta a politikai indulatokat, s a franciáknak tisztán kell látni, „a le nem írt szövetség”, ahogy a lap fogalmaz, rejteget néhány titkot. Bismarck az alkut Andrássyval kötötte meg, s a nagy kérdés, milyen partner lesz az utód Haymerle, s mit fog tenni Ausztria császára. A közlemény szerzője szerint a szövetség gazdasági kérdéseket is felvet, de ezekre a válaszadás még hosszú időt vesz igénybe.⁵⁴ A kettős szövetség kapcsán a lap úgy gondolkozik, Németország az alkuból más államokat sem hagyhat ki, mert minden engedmény, amit Ausztriának tesz, azonnal és örökre Franciaországnak kedvez. S itt utal a L'Estafette cikkére, amely a szövetség gazdasági kérdések megoldásának a nehézségeire mutat, a végkifejlet csak egy osztrák–balkáni–német vámunió lehet.⁵⁵ Befejezésül a lap tanácsokat ad a francia politika vezetésnek: Bismarck Franciaország iránti szívélyességét nem kell készpénznek venni. Németországnak sem áll érdekében az európai béke felrúgása. Továbbá – a hivatalos sajtóval ellentétben – nem kell az újságnak dicsérni Bismarck tevékenységét, hiszen a német államférfi a francia–német politikai viszonyt ugyanúgy értékeli, mint a német–angol kapcsolatokat, pedig az újság szerint Waterloo és Sedan között jelentős különbség van.⁵⁶

Az 1868 után alapított párizsi Le Français 1879. szeptember 28-án szintén foglalkozott Bismarck bécsi látogatásával. Részletesen beszámolt a külsőségekről: a kancellárt Ausztria fővárosában majdnem olyan ceremóniával fogadták, mint egy államfőt. A szervezők mindent megtettek, hogy a találkozót különleges pompa övezze.⁵⁷ Majd így folytatja: „Az események különös visszatérése [ti. a bécsi látogatás –

Cz. I.], hogy azt az államférfit, aki hozzájárult a Habsburg Császárság lehanyatlásához, ilyen pompa között fogadják Bécsben, Ferenc József császár pedig szívélyesen üdvözli azt a politikát, amely a legaktívabban munkálkodott Ausztria ellen. (...) A német kancellár csak azt gondolhatja magában, hogy ebben a században csak az érdekek politikájáról van szó, a felejtésbe pedig hinni kell.”⁵⁸

Az újság állítja: Bismarck felejtéspolitikáját nem osztotta Ferenc József császár, Andrassy Gyula gr., Haymerle báró oly mértékben, mint ahogy tette Bécsben annak a nagyhatalomnak, Franciaországnak a képviselője, akit Bismarck nehézség nélkül meggyőzött a felejtés politikájáról.⁵⁹ „Bismarck elment T. Bort nagykövetünkhöz, és a köztársaság képviselőjét lenyűgözte a felejtés politikájával... Vajon nem arra gondolt Bismarck, hogy felébressze egy kicsit Oroszország féltékenységét? Gorcsakov herceg pedig, hogy reagáljon Németország politikájára, elejtett némi szívélyességet Franciaország irányába, Bismarck is hasonlóan viszonyult az orosz cárhoz. (...) Nyilvánvaló, hogy minket használnak fel politikai szempontból, amely politika nélkülünk és talán ellenünk zajlik”⁶⁰

A párizsi német nagykövetség figyelmét felkeltette a Le Soleil 1879. november 20. számában megjelent cikk, amely „Journal de Genève-ben jelent meg”⁶¹ mondatokkal kezdődik, majd így folytatódik: „Létezik Berlinben egy hivatalos lap, a Correspondance de Berlin (Feuille janne), hetente egyszer jelenik meg, és amit ingyen küldenek meg a Berlinben akkreditált diplomatáknak, a kormány pénzén tartják fenn, és a szerkesztője a külügyminisztérium tanácsosa, így hát ez nem más, mint egy minisztériumi lap.”⁶² A Le Soleil idézi a Correspondance de Berlin egyik szerinte ostoba cikkét, amelyben Bismarck herceg, hogy kibékítse Németországot Oroszországgal, nemcsak a cárevics, hanem a cár berlini látogatását is követeli, valamint kiáll Gorcsakov herceg lemondása mellett, és szorgalmazza az orosz nagykövet, Oubril Berlinből történő visszahívását.⁶³

A Le Soleil hangsúlyozza: ilyen hivatalos lapban ilyen közlemény „bizonyos benyomást” kelt. Olyan dolgokról van szó, amit az ember nem fogad el Oroszország esetében. Hogyan lehetne elfogadni egy hivatalos lap közléseként azt, hogy Bismarck nem akarja Németország és Oroszország közeledését, továbbá „a kancellár keresi a módját, hogy visszavonuljon, ha akarata ellenére szemrehányások érnék, vagy már nem hisz a sokszor emlegetett megbékélésben?”⁶⁴ Ami érdekes a Le Soleil-jel kapcsolatban az az, hogy a párizsi német követségen a fentebbi cikkhez kézírásos megjegyzést fűztek 1879. november 29-ei dátummal, amely szerint a Journal de Genève által idézett gondolat nem lehet a Correspondance de Berlin november 15-ei számából, valószínűleg a Tageblatt sokszorosította azt, amely lapnak a kötődése irodalmi körökhöz ismert, s ha szükséges, a Correspondance de Berlin következő számában helyesbítést lehetne közzétenni.⁶⁵

A bonni Külügyi Levéltárban ugyancsak megtalálható – s a francia, orosz újságok elemzései mellett e témában primer forrásként is felhasználható – Haymerle levele Kálnoky grófhhoz, amelyet 1879. november 19-én, Berlinben iktattak a német külügyminisztériumban.⁶⁶ A távirat mindenekelőtt leszögezi: Jomini báró azon véleménye, miszerint Andrassy és Bismarck, valamint kormányaik oroszellenesek, nélkülözik az alapot. A kölcsönös biztonság és béke érdekében a legbizalmasabb kapcsolatot kell fenntartani egymással. „Bár a cár visszafogott a politikában, mégis megelégedéssel vehettük tudomásul (...) biztosítékait Oroszország békés szándékairól.”⁶⁷ Haymerle szerint Jomini báró megjegyzésének az volt a célja, hogy Ausztria és Németország között gyanút ébresszen, „és Önre hagyom, gróf, hogy reagáljon a téves

ítéletekre mindenütt, ahol találkozik ezekkel.”⁶⁸ Így arra a véleményre juthatunk, hogy a hivatalos osztrák politikában a békés szándék fenntartása fontos szempont.

Végezetül gondolkodásunk köre a cár 1878. november 14-ei levelével zárul, amelyet nagybátyjához, I. Vilmos német császárhoz írt.⁶⁹ II. Sándor nagyra értékelte I. Vilmos lépését, miszerint a német császár elküldte a bécsi megegyezés dokumentumait. Ezután mérlegelte Bismarck szeptember 21–24. közötti bécsi látogatását, s ezt egybevetette az alekszandrovói találkozóval. Sándor véleménye az, hogy az alekszandrovói megállapodást nem tudta komoly módon beárnyékolni Bismarck bécsi útja.⁷⁰ II. Sándor akaratával egyező a nagy Németország hatalmának a megerősítése, aminek ő személy szerint örül, s mindez összefügg a berlini egyezmény határozatának a felszámolásával. Kifejti, látja I. Vilmos kötődését Bismarckhoz, amely alapja lett az Ausztria–Magyarországgal megkötött szerződésnek, ez pedig véleménye szerint újból a három császár szövetségét vetíti előre, amely egyébként Európa biztonságának a záloga.⁷¹

A személyi kérdések közül kiemeli Szaburov grófnak, az új berlini nagykövet személyének kérdését, és reméli, hogy az új diplomata kinevezése a két ország közötti kapcsolatot erősíti. Ugyanakkor sajnálja, hogy a császár a katonai intézkedéseknek fenyegető jelleget tulajdonít.⁷² I. Vilmos orosz pánszláv veszélyre utaló mondatára a válasz a következő: „Néhány újságíró eltérített véleménye, akik egy többé-kevésbé széles körű csoportnak a képviselői, de ők nem fognak soha Oroszországban jelentősebb politikai sikert elérni. (...) És ha előfordul, hogy egy sajtóelírás elkerüli kormányom ellenőrzését, ez pontosan azért van, mert az erőnek tudata enyhíti annak jelentőségét.”⁷³ Az orosz nihilista párttal kapcsolatos vilmosi felvetésre a következőt válaszolta az orosz uralkodó: „Őn tudja, nem haboztam a legerősebb eszközökhöz folyamodni, hogy legyőzzem azokat. (...) Az intézkedések nem maradtak eredmény nélkül.”⁷⁴ Ebből az idézetből kiderül: a cár tehát soha nem fogja tolerálni a rend és a béke megzavarására irányuló kísérleteket.

Ahogy az e témakörbe tartozó első levelében is hangsúlyozta II. Sándor, a berlini udvarba kiküldött orosz politikus személyét a császárral megvitatva képzeli el, és örömet fejez ki, hogy Dolgorukij herceg katonai attaséként megfelelt a császárnak. Másfelől a cár feleségének és gyerekeinek a német császárral való találkozója örömmel töltötte el az orosz uralkodót.⁷⁵

Végezetül a dolgozat megírásának célja nem az volt, hogy a kettős szövetség megkötésének diplomáciai lépéseit elemezze⁷⁶ vagy újabb adalékokkal szolgáljon a közvélemény tartalmát illetően. Ezt történészek nemzetközi konferenciákon, tanulmányokban, könyvekben megtették előttünk.⁷⁷ Egy egészen más, sajátos aspektusból adalékként az európai (francia) közgondolkodás, a közvélemény oldaláról próbáltuk az 1879. augusztus 15. és 1879. november vége közötti időszakot felvázolni. A sajátos aspektus két szempontból érdekes. Egyfelől, mert a kettős szövetség tárgyalási mechanizmusa a közvélemény előtt többnyire rejtve maradtak, sőt magának a szerződésnek a pontos tartalmi megállapításai 1888-ig titkosak voltak. A sajtó, amely közvetítette vagy közvetíthette az egyes diplomáciai jeleneteket, nem rendelkezett pontos forrással, ezért közvetett módon igyekezett véleményét az olvasóközönség elé terjeszteni. Másrészt, bár Európa a parlamentarizmus felé haladt, a 19. század második felében mégis számolni kellett az uralkodók állásfoglalásával, s ezt fennen bizonyítja az általunk idézett két sándori és az egy vilmosi levél. Bismarck zseniálisan átalakította a német külügyminisztérium hivatalnoki apparátusát,⁷⁸ s nem kis erőfeszítéssel leküzdötte a német tábornoki kar ellenállását,⁷⁹ amely a császár politikáját, többek között oroszba-

ráttségát támogatta, ráadásul az agg német uralkodót katonai kategóriákban lehetett igazán befolyásolni. Ez a két fontos aspektus a közvélemény formálói, az újságírók, az újságtulajdonosok számára a kettős szövetség kapcsán az információszerezés további bonyolult lehetőségét nyitotta meg.

A konzervatív francia vélemények bemutatásával a szövetségből kimaradt, de azt éberrel figyelő Németországgal rivális nagyhatalom egyfajta reakcióját helyeztük előtérbe. További kutatások szükségesek ahhoz, hogy e kérdéskörben szintén fontos szerepet játszó, a német közvéleményt alapvetően meghatározó konzervatív és liberális újságok kettős szövetséggel kapcsolatos állásfoglalását feltárjuk.

Jegyzetek

¹ Európa története. Szerk. Gunst Péter. Debrecen, 1993. 309.

² *Czövek István*: Bismarck sajtópolitikája. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Testület kiadványa. Nyíregyháza, 1999. 5.

³ *Howard, Michael*: The Franco–Prussian War. London, 1981. 21.

⁴ *Caron, Jean Claude*: L'Europe au XIX-e siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914. Paris, 1996. 477.

⁵ Az utóbbira jó példa Franciaország 1815 utáni állapota, az előbbire a berlini kongresszus, mert „... Anglia, és nem Ausztria–Magyarország ismerte el jogunkat Karszra és Batumira, mely területek megszerzését Oroszország közvéleménye ugyanolyan energikusan követelte, mint ahogy Németország 1870–71-ben követelte Elzász bekebelezését.” ld.: *Hvosztov, Vlagyimir Mihajlovics*: P. A. Suvalov o Berlinszkom kongressze 1878. g. Krasznij Archiv. Moszkva, 1944. t. 1. IX. 96.

⁶ *Ormos Mária –Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Bp. 1998. 13.

⁷ *Tokody Gyula –Niederhauser Emil*: Németország története. Bp. 1972. 206.

⁸ *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada. Bp. 1994. 184.

⁹ *Kissinger, Henry*: Diplomácia. Bp. 1998. 94.

¹⁰ *Kennedy, Paul*: The Rise and Fall of the Great Powers. Fantana Press. 1989. 112.

¹¹ A dokumentum megtalálható a bonni Külügyi Levéltár I. A. B. i. Rußland No 65. fondjában 10214 A 45–87. számon, valamint a Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes. Hrsg. von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme. Berlin, 1922. III. k.

¹² *Diószegi István*: Bismarck és Andrásy. Bp. 1998; *Görtemaker Manfred*: Deutschland im 19. Jahrhundert. Bonn, 1996.; *Angelow, Jürgen*: Bismarck und der Zweibund 1879–90. Friedrichruh, 1998. stb.

¹³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (továbbiakban PA) Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10 210 2/12

¹⁴ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61.

¹⁵ Többek között ld.: *Angelow*: i. m. 8.

¹⁶ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 7.

¹⁷ Uo.

¹⁸ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 9.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 12–13.

²³ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 24–25.

²⁴ Uo.

²⁵ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 26–27.

²⁶ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 29.

²⁷ A 19. századi közvéleményről ld.: *Childs, H. Luis*: Public Opinion (Nature, Formation and Role). London, 1965; *Crotty, W. James*: Public Opinion and Politics. New York–London, 1999; *Gorskov, Konsztantyin M.*: Obscsesztvennoje mnyenyije i jego gyejsztvityelnoszty. In: Polityicseszkoje szamoobrazovanyije. 1981. No 4. 28–35.; *Fedotova, Natalija L.*: K isztorii isszledovanyij obscsesztvennogo mnyenyija. In: Szociologicseszkiye isszledovanyija. 1980. No 4. 161–169.; *Czövek István*: Hatalom és közvélemény II.

Sándor korában. Nyíregyháza, 1999. stb. A francia közvéleményről ld.: *Hatin, Emil*: Bibliographie de la presse périodique française. Paris, 1965.; *Albert Pierre–Terron, François*: Histoire de la presse. Paris, 1970. stb.

²⁸ „A közvélemény tekintetében a sajtónál a múlt század viszonylatában nincs megbízhatóbb forrás. A megbízhatóságon itt persze nem azt kell érteni, hogy az újságok adatai pontosak. Hanem azt, hogy pontosan visszaadták a felső körök – vagy azok hangadóinak – a véleményét.” *Czövek István*: Hatalom és közvélemény II. Sándor korában. Nyíregyháza, 1999. (Niederhauser Emil előszavával.)

²⁹ Ld.: *Hatin*: i. m.

³⁰ Erre az orosz Birzseviye Vedomosztyi esete a példa, melyet 1861-ben alapított egy K. V. Trubnyikov nevezetű bankár, és melyet 1874-ben 220 000 rubelért vásárolt meg tőle V. P. Poletyika egy öntöde (!) tulajdonosa, s ez nem tekinthető kis összegnek.

³¹ Korábban liberális, protestáns lap, amelyet 1868 előtt alapítottak.

³² A *Le Temps*-t 1861. április 25-én hozták létre, és mint a francia diplomácia hangját tartják számon. Alapítója Auguste Nefftzer (1820–1876) a strasbourgi teológiát végezte el, és huszonhárom évesen a *La Presse*-nél dolgozik. Nefftzer nagy fontosságot tulajdonított a külföldi hírek minél gyorsabb publikálásának. Londonban Luis Blanc, Rómában André Erdan, Németországban Louis Seinquerlet, az USA-ban George Clemenceau dolgozott kiküldött újságíróként. Az újság szemlélete a mérsékelt parlamenti köztársasági államforma eszméisége irányába tolódott el, s a katolikus koncepciók megingathatatlan ellenségeként lépett fel. A *Le Temps* keveset cikkezett Oroszországról és Törökországról, de nagy figyelemmel kísérte a német eseményeket és az Osztrák–Magyar Monarchia politikáját. A bismarcki irányvonalat szemlélve hamar rájött, hogy egy katonai vereség végzetes lehet Franciaország számára, s félredobva óvatosságát 1870-ben nyíltan szembeállt Thiers háborúba lépésével.

³³ Bismarck 1879. szeptember 21–24. között tárgyalt Bécsben.

³⁴ Teisserence de Bort.

³⁵ *Le Pays*, 1879. szeptember 28. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 1

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Konzervatív, katolikusellenes, 1868 után alapították.

³⁹ *L'Estafette*, szeptember 28. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 2.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Konzervatív újság, 1868 után alapították.

⁴⁹ *Gazette de Voss*, 1879. szeptember 27. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 4.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ *Le Siècle* korábban III. Napóleon-ellenes volt. 1868 előtt alapították.

⁵⁴ *PA Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 5.*

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ *Le Français Paris*, 1878. szeptember 29. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 6.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ *Le Soleil*, 1879. november 20. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207 14.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 1–2.

⁶⁷ Uo. 1856. április 15-én A. M. Gorcsakovot kinevezték külügyminiszternek. Kinevezése után átszervezte a külügyminisztérium munkáját, amiben kiváló segítőtársnak bizonyult Alekszander Genrikovics Zsomini (1817–1888), aki jó stílusza és tehetséges hivatalnok volt, ugyanakkor feltétlen híve is.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61.

⁷⁰ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 17.

⁷¹ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 18.

⁷² P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 19.

⁷³ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 21–22.

⁷⁴ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 22.

⁷⁵ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 23.

⁷⁶ Erre utaló munkák az utóbbi időben is születtek. A bécsi „látogatás célját az orosz ügyvivő abban látta, hogy Bismarck meg akarja ismerni az Andrássy visszalépése és Taaffe kormányalakítása folytán előállt helyzetet.” *Diószegi István: Bismarck és Andrássy*. Bp. 1998. 345. Továbbá: *Angelow, Jürgen: Kalkül und Prestige*. Köln, 2000. stb.

⁷⁷ A téma nemzetközi történetes konferencián történő megvitatására ld.: *Der „Zweibund“ 1879*. Szerk.: Rumpler, Helmut. *Historikergespräch Österreich–Bundesrepublik Deutschland*. 1994. Wien; *Shanafelt, Gary W.: The Secret Enemy*. New York, 1985.,

⁷⁸ Többek között: Von Bülow, Bernhard, Ernst példa erre.

⁷⁹ Helmuth von Moltke vezérkari főnökről és Edwin von Manteuffell vezértábornagyról van elsősorban szó.